

A Comparative Study of Cultural and Social Elements in the Story Collection “Zan-e Ziyadi” by Jalal Al-e Ahmad and “Fatwah al-‘Atouf” by Naguib Mahfouz

Hanaa Bahar¹, Mohammad-Reza Haji-Aqa Babaei^{2*}

1. PHD candidate in Persian language and literature. Allameh Tabatabai university Tehran. Iran.
2. associate professor Allameh Tabatabai university Tehran. Iran

Received date: 09.07.2026

Accepted date: 25.08.2026

Abstract

This study aims to analyze and compare two notable works by two major contemporary writers from Iran and the Arab world. The main objective is to examine how cultural and social elements—such as social classes, family relations, women's status, economic and social inequalities, folk beliefs, and traditions—are reflected in these story collections, and how they influence character development and plot progression. The thesis employs a descriptive-analytical method based on a comparative literature approach, seeking to reveal similarities and differences in themes, narrative style, language, and the treatment of social and cultural issues. The findings show that despite the cultural, historical, and social differences between Iran and Egypt, both authors share common concerns regarding social justice, identity crisis, women's roles, class inequality, and the impact of traditions on individual and social life. The results indicate that Al-e Ahmad employs a critical, realistic prose to directly critique Iranian societal structures, while Mahfouz uses a symbolic, multi-layered narrative to represent Egyptian social issues within an allegorical and philosophical framework. The comparison of these two works demonstrates that literature, as a reflection of society, can serve as a bridge between cultures and nations, facilitating mutual understanding.

Keywords: Comparative Studies, Naguib Mahfouz, Jalal Al Ahmad, The Beggar (Futuwwa al Atuf), The Extra Woman (Zan-e Ziyadi)

* Corresponding Author's E-mail: hajibaba@atu.ac.ir



Introduction

The present study aims to conduct a comparative investigation of the cultural and social elements in two collections of short stories by two prominent figures of contemporary Persian and Arabic literature, namely *Zan-e Ziyadi* (The Extra Woman) by Jalal Al-e Ahmad and *Futuwat al-'Atuf* (The Chivalry of Tenderness) by Naguib Mahfouz. Although these two works emerged from distinct linguistic, historical, and geographical contexts, both address the fundamental issues of their respective societies, employing literature as a mirror to reflect and critique social realities. Adopting a descriptive-analytical method grounded in the approach of comparative literature, this paper endeavors to identify the commonalities and divergences in themes, narrative techniques, language, and the representation of social issues. In doing so, it demonstrates how each writer utilizes narrative possibilities to portray the condition of women, class inequality, economic poverty, the conflict between tradition and modernity, and superstitious beliefs within their contemporaneous societies. The statistical corpus of this research encompasses all the stories from both collections—nine short stories in each—and the entirety of these works has been thoroughly examined.

Comparative literature, as an interdisciplinary branch, has long sought to uncover similarities, differences, and interconnections among cultures and literary works. In the modern era, this discipline has transcended national boundaries, evolving into a global and interdisciplinary field that not only examines influences among nations but also encompasses concepts such as identity, alterity, and cultural dialogue. The present research, relying on this approach, has selected two works that have not yet been subjected to a comparative examination. Mahfouz's *Futuwat al-'Atuf* has not been translated into Persian to date, and this study is conducted based on the original Arabic edition. On the other hand, Al-e Ahmad's *Zan-e Ziyadi* stands as one of his seminal fictional works, critiquing social conditions, expressing cultural backwardness, condemning superstitious traditions, and highlighting the disregard for women's social rights. Regarding the research background, although some studies in Persian have compared certain stories by Al-e Ahmad and Mahfouz, no direct comparative research on these two



specific collections—whether in Persian, Arabic, or English—has been found. Thus, this paper aims to fill this gap and offer a novel perspective on the juxtaposition of these two major Eastern writers.

One of the most significant achievements of this research is the emphasis on the shared concerns of both authors regarding social justice, identity crisis, and the critique of patriarchal structures. Despite the manifest differences in their style and approach, both writers select their characters from among ordinary people of the middle and lower classes, depicting their suffering, contradictions, and deprivations. Within this context, the status of women emerges as a central social component in both collections. Al-e Ahmad portrays women in positions of erasure, silence, and passivity; women who, within the domestic sphere of home and family, lack not only agency and the right of choice but whose very presence is often ignored. Numerous instances of this condition are observable in stories such as "Zan-e Ziyadi," "Samanu-pazan" (The Samanu Cookers) in which female characters shape their destinies not through activism but through passive waiting, recourse to superstitions, or silent submission to circumstances. For instance, the narrator of "Zan-e Ziyadi," after years of living in the shadows, declares: "I was so much in the shadows that even when I left, no one noticed." Elsewhere, she describes life in her father's house as a "grave." This image symbolizes the social death of women within a structure that recognizes them only in the roles of wife or mother.

In contrast, Naguib Mahfouz, in *Futuwat al-'Atuf*, although similarly placing women within a subordinate and patriarchal structure, exhibits traces of awareness, internal conflict, and even protest in some of his female characters. For example, in the story "Qimat Imra'a" (The Price of a Woman), the woman is explicitly reduced to a commodity whose monetary worth becomes the primary criterion, with men haggling over her price; in the end, she chooses suicide to escape disgrace. However, within this same narrative, Mahfouz reflects moments of female fear and anxiety as well as a relative awareness of her condition—elements less frequently found in Al-e Ahmad's works. Similarly, in "Awwal Abril" (First of April), Aunt Ali, widowed for forty years, has devoted her entire



life to the memory of her husband, and in this passivity, she becomes the symbol of a woman who has lost her identity in the shadow of a man. Yet, in some instances, Mahfouz confronts women with more complex psychological and moral crises that push them to the brink of consciousness and action, whereas Al-e Ahmad largely keeps women trapped within the chains of tradition and superstition.

Another shared cultural and social element in both collections is the attention to economic poverty and its impact on human relations and morality. In "Dozd-zadeh," Al-e Ahmad portrays poverty in its most concrete form through descriptions of ruined houses and deprived lives, emphasizing livelihood insecurity and fear of the future: "We visited a ruined house where two poor women lived, and one of them thought we had come from the government to take them away." Mahfouz, too, in stories such as "Awwal Abril" and "Muf Taraq al-Turuq" (The Crossroads), employs financial crisis and economic pressure as a driving force in the plot and character development. In "Awwal Abril," Ali Effendi, burdened by mounting debts and economic stagnation, not only contemplates betraying his wife but also approaches the brink of moral collapse: "Rather, he wants to do something worse and more terrible than that... with the power of money, he seeks to trap the nurse." Also, in "Muf Taraq al-Turuq," the author points to a meager salary of seventeen pounds, insufficient to cover school expenses, showing how poverty breaks a character's spirit. In both works, poverty is not merely a material condition but also a catalyst for deeper cultural and psychological crises, prompting characters to resort to unethical or superstitious solutions to escape economic pressures.

In the realm of folk beliefs and superstitions, both authors adopt a critical stance. In "Samanu-pazan," Al-e Ahmad clearly demonstrates that women, instead of employing rationality and knowledge, turn to prayer, talismans, and vows to solve their problems. He regards this phenomenon as a product of cultural poverty and the institutionalization of ignorance in daily life, critiquing it in explicit language: "My daughter, I have told you a hundred times, leave those doctors and quacks alone, come to me so I can make you pregnant by the fortieth day," or "Women, instead of thinking about their children's education, were chasing



talismans and prayers to bring back their husbands' love." Although Mahfouz does not address superstitions as directly, he challenges moral fragility and cultural superficiality by alluding to social customs such as lying on the first of April in the story of the same name: "Today is the first of April... I have heard that people must lie on this day." In both works, superstitious beliefs, as part of obstructive traditions, impede rational action and individual and social progress, keeping characters in a cycle of repetition and ignorance.

One of the most important differences between the two collections lies in language and the mode of social critique. Al-e Ahmad employs a direct, critical prose style close to everyday speech, expressing his critique openly and without reserve. Drawing on the lived experiences of his characters and depicting daily life, he addresses tangible social realities and resorts less to philosophical symbolism. In contrast, Mahfouz uses metaphorical and multi-layered language, presenting social concepts through narratives with hidden psychological and ethical layers. Mahfouz's characters grapple not only with external societal structures but also with internal crises, moral conflicts, and philosophical questions, lending his perspective a more contemplative and symbolic quality compared to Al-e Ahmad's. For instance, in "Aks-e Ba-ma'refat" (The Knowing Photographer), Al-e Ahmad illustrates the conflict between tradition and modernity in a humorous and direct manner with a simple line: "Don't you wear a tie? No, I don't want to look like a fool." Mahfouz, however, in "Khatera" (The Memory), reflects this tension by comparing the old and new educational systems, employing a nostalgic and critical tone to narrate generational differences indirectly and more profoundly.

The struggle between tradition and modernity also emerges as a central theme in both collections. Al-e Ahmad often depicts this conflict through everyday behaviors and characters' direct reactions, criticizing backward traditions with a sharp and sometimes bitter tone. Mahfouz, too, represents this tension with greater subtlety on psychological and generational levels, showing characters caught between loyalty to old beliefs and the allure of the modern world—a disorientation that leads to identity crisis and sometimes moral disintegration. Overall, both authors provide a clear picture of the crisis of transition from



tradition to modernity in Middle Eastern societies, but while Al-e Ahmad explores this crisis predominantly in tangible and concrete arenas, Mahfouz investigates it in the inner and philosophical layers of his characters.

Conclusion

Ultimately, this comparative study reveals that despite the cultural and historical differences between Iranian and Egyptian societies, literature, as a shared human language, can reflect common concerns and build a bridge between cultures. Both authors adopt a critical approach to address the shortcomings of their societies, employing storytelling as a tool for consciousness-raising and envisioning an ideal society. At the same time, their stylistic and methodological differences not only reflect the individual capabilities of each writer but also mirror the specific historical, social, and cultural conditions of their countries. What renders these two collections valuable when placed side by side is their multidimensional depiction of the challenges facing the Middle East in the mid-twentieth century—a depiction that remains instructive and thought-provoking for understanding the contemporary transformations of the region. The fundamental similarities in their critique of patriarchy, emphasis on social justice, and representation of the suffering of the dispossessed classes, on the one hand, and their differences in language, narrative style, and depth of psychological characterization, on the other, demonstrate that comparative literature, by bringing such works together, can open new horizons for mutual cultural understanding and a deeper comprehension of the hidden connections among Islamic and Middle Eastern societies.

بررسی تطبیقی عناصر فرهنگی و اجتماعی در مجموعه داستان‌های زن زیادی جلال آل احمد و فتوه/العطوف نجیب محفوظ

هناء بهار^۱، محمدرضا حاجی آقابابایی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران ایران.

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی. دانشگاه علامه طباطبائی. تهران ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۵/۰۴/۱۸

چکیده

پژوهش حاضر تلاشی است برای تحلیل و مقایسه دو اثر داستانی از جلال آل احمد و نجیب محفوظ که هر یک از منظرهای متفاوت به مسائل اجتماعی و فرهنگی جامعه خود پرداخته‌اند. هدف اصلی این پژوهش، بررسی نحوه بازتاب عناصر فرهنگی و اجتماعی - همچون طبقات اجتماعی، روابط خانوادگی، جایگاه زن، نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی، باورهای عامیانه و سنت‌ها - در این دو مجموعه داستان است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر رویکرد ادبیات تطبیقی انجام شده و تلاش دارد وجوه اشتراک و افتراق درون‌مایه‌ها، سبک روایت، زبان و شیوه پرداخت به مسائل اجتماعی و فرهنگی را در این دو اثر نشان دهد. هر دو نویسنده با وجود تفاوت‌های فرهنگی، تاریخی و اجتماعی جوامع ایران و مصر، دغدغه‌های مشترکی در زمینه عدالت اجتماعی، بحران هویت، نقش زنان، نابرابری طبقاتی و تأثیر سنت‌ها بر زندگی فردی و اجتماعی دارند و از ادبیات به‌عنوان ابزاری برای شناخت، بازنمایی، نقد و تحول جامعه استفاده می‌کنند و به رنج‌ها، تناقض‌ها، محرومیت‌ها و ساختارهای نابرابر اجتماعی می‌پردازند. شخصیت‌های اصلی هر دو اثر، انسان‌های معمولی و متعلق به زندگی روزمره هستند و فضایی مردسالارانه‌ای در هر دو جامعه حاکم است. در هر دو مجموعه، شخصیت‌ها با تعارض میان سنت‌های اجتماعی و خواسته‌ها یا مناسبات دنیای جدید روبه‌رو هستند. نقد اجتماعی در داستان‌های آل احمد غالباً به صورت آشکار و مستقیم صورت می‌گیرد، در حالی که در داستان‌های محفوظ بیشتر به شکل نمادین و غیرمستقیم بیان می‌شود. آل احمد بیشتر بر تجربه زیسته مردم عادی، زندگی روزمره و



واقعیت‌های ملموس اجتماعی تمرکز دارد؛ در حالی محفوظ علاوه بر مسائل اجتماعی، بر بحران‌های درونی، اخلاقی و فلسفی شخصیت‌ها نیز تأکید می‌کند. مقایسه این دو اثر نشان می‌دهد که ادبیات به‌عنوان بازتابی از جامعه، می‌تواند پلی میان فرهنگ‌ها و ملت‌ها ایجاد کند و مسیر شناخت متقابل را هموار سازد.

کلیدواژه‌ها: مطالعات تطبیقی، نجیب محفوظ، جلال آل‌احمد، داستان فارسی و عربی، فتوه العطوف، زن زیادی.

۱- مقدمه

مطالعات تطبیقی به عنوان یکی از کهن‌ترین شیوه‌های اندیشه‌ورزی بشر، از دیرباز در پی کشف شباهت‌ها، تفاوت‌ها و ارتباطات میان فرهنگ‌ها و آثار ادبی بوده‌است. هرچند این نوع نگرش در دوران مدرن به صورت آکادمیک و نظام‌مند شکل گرفت، ریشه‌های آن را می‌توان در تمدن‌های باستانی جست‌وجو کرد. انسان همواره کوشیده‌است تا از تجربه‌ها و دانسته‌های دیگر ملت‌ها برای غنی‌تر ساختن اندیشه و هنر بهره گیرد. از همین منظر، بررسی تاریخی مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد که این جریان فکری حاصل تعامل مداوم میان فرهنگ‌هاست. «مطالعات تطبیقی دارای مفهومی بسیار عام و گسترده‌است؛ چنان که هر تحقیقی را که شامل دو پیکره مطالعاتی یا بیشتر می‌شود در بر می‌گیرد.» (بهمن نامور مطلق، ۱۴۰۱)

ادبیات تطبیقی در گذر زمان به یکی از مهم‌ترین شاخه‌های مطالعات ادبی بدل شده‌است، زیرا با نگاهی فراتر از مرزهای زبانی و جغرافیایی به بررسی ارتباطات میان متون و فرهنگ‌ها می‌پردازد. این شاخه نه تنها شباهت‌ها و تفاوت‌های آثار را نشان می‌دهد، بلکه نحوه انتقال معنا، تصویر و اندیشه را نیز میان جوامع گوناگون بررسی می‌کند. هدف آن درک عمیق‌تر از پیوندهای فرهنگی و هنری میان ملت‌هاست. از این‌رو، گستره مطالعات تطبیقی بسیار متنوع است و ابعاد مختلفی را در بر می‌گیرد.

از دیدگاه پژوهشگران معاصر، گسترش ادبیات تطبیقی سبب شده تا این رشته از چارچوب ملی فراتر رود و به عرصه‌ای جهانی و میان‌رشته‌ای بدل شود. امروزه، مطالعات تطبیقی تنها به بررسی تأثیرپذیری میان ملت‌ها محدود نیست، بلکه مفاهیمی چون هویت، دیگرپذیری و گفت‌وگوی فرهنگی را نیز در بر می‌گیرد. از این منظر، ادبیات تطبیقی پلی میان فرهنگ‌ها و زبان‌های مختلف ایجاد می‌کند و نقش مؤثری در گسترش فهم مشترک بشری دارد.

ادبیات تطبیقی در سیر تحول خود از بررسی صرف تأثیرات متقابل میان آثار به درکی عمیق‌تر از روابط فرهنگی، تاریخی و زبانی میان ملت‌ها رسیده‌است و تلاش می‌کند تا نشان



دهد چگونه جریان‌های فرهنگی در گذر زمان از مرزهای جغرافیایی عبور کرده و در قالب ادبیات جلوه‌گر شده‌اند. در این میان، نقش ارتباطات انسانی، دادوستدهای فکری و شرایط تاریخی در شکل‌گیری نگرش‌های تازه به ادبیات بسیار برجسته‌است.

تحقیق حاضر به بررسی و مقایسه عناصر اجتماعی و فرهنگی در مجموعه داستان‌های کوتاه نجیب محفوظ، فتوه العطوف و مجموعه داستان زن زیادی جلال آل‌احمد می‌پردازد. این دو نویسنده از برجسته‌ترین چهره‌های ادبیات معاصر ایران و عرب هستند که هر یک با رویکردها و سبک خاص خود به تحلیل و تبیین مسائل اجتماعی پرداخته‌اند. در این تحقیق، هدف اصلی شناسایی و تحلیل چگونگی بیان و تأثیر عناصر اجتماعی مانند طبقات اجتماعی، روابط خانوادگی، نابرابری‌ها، و دیگر عناصر فرهنگی در داستان است. با توجه به این که جلال آل‌احمد و نجیب محفوظ هر دو از نویسندگانی هستند که به مسایل اجتماعی در داستان‌های خود توجه ویژه کردند در این رساله به مقایسه این دو شخصیت پرداخته‌ایم و همچنین با توجه به این که در مجموعه زن زیادی به مسایل اجتماعی و فرهنگی زیادی اشاره شده‌است و نیز مجموعه داستان فتوه العطوف نجیب محفوظ تا اکنون ترجمه نشده‌است، این دو اثر را برای بررسی انتخاب کرده‌ایم.

با بررسی آثار این نویسندگان، تلاش خواهد شد تا عناصر فرهنگی و اجتماعی در هر یک از این مجموعه‌ها بررسی شود و این که این مسئله چگونه بر عناصر داستان و پیشبرد آن تأثیر گذاشته‌اند. این تحقیق می‌تواند به درک عمیق‌تری از چگونگی تعامل ادبیات و جامعه کمک کند و همچنین به بررسی تأثیرات فرهنگی و اجتماعی در آثار این نویسندگان بپردازد.

این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تری از فرهنگ و جامعه مصر و ایران در دوره‌های مختلف کمک کند. با تحلیل عناصر اجتماعی در آثار این دو نویسنده، می‌توان به وضعیت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی این جوامع پی برد؛ همچنین مقایسه آثار دو نویسنده می‌تواند به شناسایی موضوعات و مضامین مشترک و نیز تفاوت‌های بین دو فرهنگ کمک کند. این موضوعات می‌توانند شامل مسائلی مانند: هویت، طبقه اجتماعی، و تضادهای فرهنگی و نوع نگاه افراد دو جامعه نسبت به عناصر اجتماعی و فرهنگی باشد.

جامعه آماری این پژوهش عبارت است از مجموعه داستانی «فتوه العطوف» از نجیب محفوظ، شامل ۹ داستان کوتاه و مجموعه داستان «زن زیادی» جلال آل‌احمد، شامل ۹ داستان کوتاه که به روش تحلیلی - توصیفی انجام می‌گیرد و تمامی جامعه آماری پژوهش بررسی می‌شود.

۱-۱- پیشینه تحقیق



با توجه به این که مجموعه داستان فتوه //عطوف تاکنون به زبان فارسی ترجمه نشده است، در زمینه مقایسه این مجموعه داستان با مجموعه داستان زن زیادی، پژوهشی انجام نگرفته است. این پژوهش بر اساس نسخه عربی این مجموعه داستان انجام یافته است و به زبان عربی و انگلیسی نیز پژوهشی تطبیقی در مورد این دو اثر یافت نشد؛ البته درباره مقایسه بعضی از داستان‌های آل احمد و محفوظ پژوهش‌هایی به زبان فارسی صورت گرفته است که به بعضی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۱- شهبازی، امیرعلی و علی‌زاد (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان (بررسی تطبیقی رویکردهای اجتماعی در داستان‌های نجیب محفوظ و دولت‌آبادی) به مقایسه دیدگاه‌های این دو نویسنده معاصر پرداخته‌اند. نتایج نشان می‌دهد هر دو نویسنده دغدغه‌رهایی مردم از فقر و بی‌عدالتی را داشته‌اند و طبقه متوسط را ستون جامعه می‌دانند. در عین حال، تصویر زنان در آثارشان عمدتاً منفی و تحقیرشده است، به جز نقش مادر که جایگاهی متفاوت دارد.

۲- حقدادی، واعظی و چناری (۱۳۹۲) در پایان‌نامه‌ای به عنوان (بررسی تطبیقی رئالیسم اجتماعی در داستان‌های جلال آل احمد و نجیب محفوظ) پرداخته شده‌اند. با توجه به بازنمایی واقعیت‌های زندگی در نوشته‌های این دو نویسنده، عناصری چون «مضمون»، «شخصیت‌پردازی»، «فضا» و «بُعد زمان» مورد واکاوی قرار گرفته است.

۳- جانی‌بیک (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان (بررسی بازتاب جلوه‌های فولکلور (فرهنگ عامه) در داستان‌های جلال آل احمد)، به تحلیل نقش و حضور عناصر فولکلور در آثار این نویسنده پرداخته است. آل احمد با بهره‌گیری از عناصر فرهنگ عامه توانسته است به نوعی آنها را زنده کند و جایگاه فراموش شده‌شان را دوباره برجسته سازد. او با دقت و نگاه تیزبین یک نویسنده، در برخی از داستان‌های خود متناسب با شخصیت‌ها و فضای روایی اثر، از این عناصر استفاده کرده است.

۴- رحیمی، موسوی و صالحی‌نیا (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان (جامعه‌شناسی ادبی در آثار داستانی جلال آل احمد) به این موضوع پرداخته‌اند. جلال آل احمد به عنوان نویسنده‌ای شاخص در دههٔ چهل، با توجه به خاستگاه مردمی خود و درک عمیقی که از لایه‌های مختلف جامعه داشت، توانست بازتابی از سیمای اجتماعی آن دوران را به تصویر بکشد. به همین دلیل، نوشته‌های او به‌ویژه داستان‌هایش، درون‌مایه‌ای اجتماعی پیدا کرده‌اند.

۱-۲- دربارهٔ جلال آل احمد

سید جلال‌الدین سادات آل احمد (۱۸ شهریور ۱۳۴۸ - ۱۱ آذر ۱۳۰۲) نویسنده، مترجم، منتقد



ادبی و از روشنفکران جریان ساز ایران در میانه قرن چهاردهم بود. او در دهه ۱۳۴۰ به شهرت عمومی رسید و بر فضای فکری و ادبی کشور تأثیر چشمگیری گذاشت. از مهم ترین آثار داستانی آل احمد می توان به این داستان ها اشاره کرد: دید و بازدید؛ از رنجی که می بریم؛ سه تار؛ مدیر مدرسه؛ سرگذشت کندوها؛ نون و القلم؛ نفرین زمین. از دیگر آثار داستانی آل احمد، مجموعه داستان زن زیادی است. بعضی از موضوعاتی که در داستان های آل احمد مطرح شده است عبارت است از: نقد اوضاع اجتماعی، بیان عقب ماندگی فرهنگی، نقد سنت های خرافی، بی توجهی به حقوق اجتماعی زنان، بیان ویژگی زندگی ایرانی و سنت های فرهنگی.

مجموعه داستان «زن زیادی»، مجموعه ای از نه داستان کوتاه است که حول محور زندگی و وضعیت زنان در جامعه ایران اوایل قرن سیزدهم هجری شمسی شکل گرفته اند. این داستان ها تصویری از جایگاه حقیرانه زن در جامعه مردسالار آن زمان ارائه می دهند، زانی که از خود هیچ اختیار و حق انتخاب ندارند و غالباً تحت فشار، تحقیر و خشونت قرار می گیرند. آل احمد در این اثر به نقد سنت های غلط و خرافات و تأثیر آن ها بر زندگی زنان می پردازد.

۳-۱- درباره نجیب محفوظ

عبدالعزیز ابراهیم احمد الپاشا، مشهور به نجیب محفوظ (۲۰۰۶ - ۱۹۱۱ میلادی) نویسنده، رمان نویس و روزنامه نگار برجسته مصری است که در سال ۱۹۸۸ موفق به دریافت جایزه نوبل ادبیات شد. فعالیت ادبی و مطبوعاتی محفوظ از دهه ۱۹۳۰ آغاز شد و تا سال ۲۰۰۴ ادامه یافت. در این مدت، او ۳۵ رمان، بیش از ۳۵۰ داستان کوتاه، ۲۶ فیلم نامه و هفت نمایش نامه منتشر کرد و همچنین مقالات زیادی برای مطبوعات به نگارش درآورد. تمامی رمان های او در بستر اجتماع و تاریخ مصر روایت می شوند. سبک نوشتاری او رئالیستی است، اما درون مایه بسیاری از آثارش رنگ و بوی اگزیستانسیالیستی دارد. بعضی از موضوعاتی که در داستان های نجیب محفوظ مطرح شده است عبارت است از: بررسی روابط میان شخصیت ها و تعاملات آن ها با یکدیگر، به ویژه در زمینه های عاطفی و اجتماعی. پرداختن به موضوعات اجتماعی و نقد وضعیت سیاسی و اجتماعی جامعه از دیگر موضوعاتی است که در داستان های محفوظ دیده می شود. این موضوعات با خلاقیت و سبک خاص نجیب محفوظ، به تأملاتی عمیق در مورد زندگی و معانی آن می انجامد.

یکی از آثار داستانی نجیب محفوظ، مجموعه داستان فتوه العطوف است که تا کنون به فارسی ترجمه نشده است و در این پژوهش به آن پرداخته ایم. محفوظ به در این مجموعه داستان به موضوعاتی همچون نابرابری طبقاتی و فشارهای اقتصادی، خیانت و فروپاشی اخلاقی در روابط زنشویی، تضاد سنت و مدرنیته و بحران هویت، جایگاه فرو دست زن و نگاه ابرازی به



او، باورهای عامیانه و خرافات در جامعه سنتی، فقر و بی‌خانمانی و سقوط اجتماعی پرداخته‌است. این مجموعه همچون دیگر آثار نجیب محفوظ، تصویری چندلایه از جامعه مصر در قرن بیستم ارائه می‌دهد و لایه‌های پنهان روابط انسانی، تناقض‌های اجتماعی و بحران‌های اخلاقی را با زبانی نمادین و استعاره‌ای به تصویر می‌کشد. (برای اطلاعات بیش‌تر درباره زندگی نجیب محفوظ، ر.ک. ابراهیم عبدالعزیز، ۲۰۰۶)

۲- بحث و بررسی

در دهه‌های اخیر، دامنه مطالعات ادبی از چارچوب‌های سنتی فراتر رفته و با حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و هنری درهم آمیخته‌است. در این میان، ادبیات تطبیقی به عنوان دانشی میان‌رشته‌ای توانسته‌است جایگاه ویژه‌ای در تحلیل پیوندهای میان ادبیات و فرهنگ بیابد. این رشته نه تنها به بررسی شباهت‌های سبکی و محتوایی میان آثار مختلف می‌پردازد، بلکه تأثیر نیروهای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی را نیز در شکل‌گیری آن‌ها تحلیل می‌کند. چنین نگرشی باعث شده تا مطالعات تطبیقی به ابزاری مؤثر برای فهم تعامل میان فرهنگ‌ها بدل شود. این پیوند عمیق، مسیر ورود ادبیات تطبیقی به قلمرو مطالعات فرهنگی را هموار کرده‌است.

۲-۱- عناصر فرهنگی و اجتماعی در مجموعه داستان‌های «فتوه/العطوف» و «زن زیادی»

ویژگی‌های فرهنگی مشترک جلال آل‌احمد و نجیب محفوظ عمدتاً حول انتقاد اجتماعی، بحران‌زدگی فرهنگی، آرمان‌خواهی، و توجه به فرهنگ و عناصر بومی شکل می‌گیرد. هر دو نویسنده در آثارشان بازتاب‌دهنده بحران‌های اجتماعی و فرهنگی زمان خود هستند؛ آل‌احمد به انتقاد از غرب‌زدگی و بحران هویت ایرانی می‌پردازد و محفوظ هم شرایط بحرانی مصر را به تصویر می‌کشد. آثار آن‌ها اغلب واکنشی به وضعیت سیاسی و اجتماعی دوران‌شان است و نقد بی‌عدالتی، فقر و از خودبیگانگی در درون‌مایه آثارشان دیده می‌شود. هر دو در آثار خود به دنبال ارائه تصویری آرمانی از جامعه هستند. نویسندگان با رویکردی انتقادی نسبت به وضع موجود، تلاش برای رسیدن به جامعه‌ای مطلوب و آرمانی را دنبال می‌کنند.

فرهنگ عمومی، نقد سنت‌های بومی و عناصر دینی در داستان‌های هر دو نویسنده مشهود است؛ آل‌احمد از عناصر فرهنگ عامه ایرانی و محفوظ از سنت‌های فرهنگی و دینی مصر بهره می‌گیرد تا به مسائل بنیادین جامعه خود بپردازد.

نجیب محفوظ در «فتوه/العطوف» با نگاهی دقیق و انتقادی به واقعیت‌های اجتماعی مصر در قالب داستان‌هایی کوتاه و مملو از نماد و استعاره، لایه‌های پنهان روابط انسانی و تناقض‌های



اجتماعی را آشکار می‌سازد. در مقابل، جلال آل احمد در «زن زیادی» با نثر صریح و زبان انتقادی خود به بازنمایی واقعیت‌های اجتماعی ایران دهه ۱۳۳۰ می‌پردازد و از خلال روایت زندگی انسان‌های معمولی، ساختارهای سنتی، روابط خانوادگی و جایگاه زن را به نقد می‌کشد. در ادامه به نمونه‌هایی از مشترکات این دو مجموعه داستان از منظر فرهنگی و اجتماعی می‌پردازیم.

۱-۲-۱- زن در جایگاه فرودست

در هر دو اثر، زن به عنوان نماد فرودستی اجتماعی تصویر می‌شود؛ با این تفاوت که در آثار جلال آل احمد، حذف، سکوت و بی‌صدایی زن برجسته‌تر است، در حالی که در آثار نجیب محفوظ، گاه نشانه‌هایی از آگاهی، اعتراض و مقاومت نیز در میان زنان دیده می‌شود. در هر دو مجموعه، زنان در موقعیتی فرودست قرار دارند و این فرودستی نه تنها در عرصه عمومی، بلکه در فضای خصوصی خانه نیز بازتاب یافته است. شخصیت‌های زن اغلب از قدرت تصمیم‌گیری محروم‌اند و سرنوشت آن‌ها را مردان یا سنت‌های مردسالار تعیین می‌کنند. آل احمد بیشتر بر انفعال و حذف زن تأکید می‌کند، اما محفوظ در برخی داستان‌ها، زنانی را نشان می‌دهد که از موقعیت نابرابر خود آگاه‌اند و گاه به آن واکنش نشان می‌دهند.

در مجموعه «زن زیادی»، زن نماد فراموش‌شده‌ای از جامعه‌ای مردسالار است که نه تنها از حقوق اجتماعی محروم است، بلکه حتی در عرصه‌های عاطفی و خانوادگی نیز دیده نمی‌شود. راوی داستان، زنی است که تمام عمر خود را در خدمت خانواده سپری کرده، اما پس از طلاق، خانه پدر را نه پناهگاه، بلکه فضایی خفقان‌آور و مرگ‌گونه می‌یابد:

«من دیگر چه طور می‌توانستم توی خانه پدرم بمانم؟ اصلاً دیگر توی آن خانه که بودم انگار دیوارهایش را روی قلبم گذاشته‌اند... درست مثل قبر بود.» (آل احمد، ۱۳۸۶: ۱۶۷)

در جای دیگر، جایگاه فرودست زن در نظام مردسالار و این احساس حذف‌شدگی را چنین بیان می‌کند:

«آن قدر در سایه بودم که حتی وقتی می‌رفتم، کسی متوجه نبود.» (همان: ۱۸۳)

در آثار نجیب محفوظ نیز زنان اغلب در بستر محرومیت، تبعیض و محدودیت اجتماعی قرار دارند. برای نمونه، در داستان «ثمن زوجه» (قیمت یک زن)، زن به کالایی تبدیل می‌شود که بر سر ارزش مالی او چانه‌زنی می‌گردد. در این داستان، زن نه به عنوان فردی دارای هویت مستقل، بلکه همچون ابزار مبادله در روابط مردسالارانه بازنمایی می‌شود:

قال هذا وبسط إليه كفه فنظر إليه العاشق مرتبكا متسائلا... فقال: الثمن...!



فضل الشاب ينظر إليه صامتا، فقال الزوج بلهجه جدية:

مالك؟! ألم تحظ بوصول هذه المرأة؟ فلم لا تدفع الثمن؟ هل تظن أن الوصال هنا بلا ثمن؟.

- سیدی -

يا لك من عاشق بخيل ! ألا تريد أن تجود بشيء؟ بكم تثمن هذه المرأة؟ هه ؟ إنها تستأهل رايالا فما رأيك؟» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۳۷)

ترجمه: «این را گفت و دستش را به سمت او دراز کرد. عاشق، گیج و پرسشگر به او نگاه کرد. سپس گفت: قیمت...!

مرد جوان ساکت به او نگاه می‌کرد. شوهر با لحنی جدی گفت: مشکلات چیست...؟! مگر این زن را به دست نیاورده‌ای؟ چرا بهایش را نمی‌پردازی؟ فکر می‌کنی این جا وصلت رایگان است؟ آقا...

چه عاشق خسیسی هستی! نمی‌خواهی چیزی بدهی؟ برای این زن چقدر ارزش قائلی؟ ها؟ او یک ریال می‌ارزد. نظرت چیست؟»

در همین داستان، زن برای این که از رسوایی فرار کند، راهی جز خودکشی ندارد و سرنوشتش مرگ می‌شود. این نمونه‌ها به خوبی نشان می‌دهد که چگونه زن در فضای مردسالار، از جایگاه انسانی و فردی خود تهی شده و به موضوعی برای معامله و ارزش‌گذاری تبدیل می‌شود. با این حال، محفوظ برخلاف آل احمد، در برخی داستان‌ها لحظاتی از آگاهی و اعتراض زنانه را نیز به تصویر می‌کشد.

۲-۱-۲- عدم کنش زنان

انفعال و بی‌عملی زنان در برابر ظلم و نابرابری، از ویژگی‌های برجسته هر دو مجموعه است. زنان در این داستان‌ها غالباً به جای واکنش فعال در برابر موقعیت خود، به سکوت، تحمل و گاه خرافه پناه می‌برند. این بی‌کنشی ریشه در ساختارهای فرهنگی و اجتماعی دارد که هرگونه اعتراض را سرکوب می‌کند و زنان را به پذیرش سرنوشت محکوم می‌سازد.

آل احمد در داستان سمنوپزان، زن اغلب در موقعیتی قرار دارد که توان تغییر شرایط خود را ندارد و ناچار است سال‌ها در سکوت و انفعال بماند. برای مثال از داستان زن زیادی که زن بیانگر ندامت از بی‌سوادی :



«سی و چهار سال گوشه‌ی خانه‌ی پدر نشستم و عزای کلاه‌گیسم را گرفتم. عزای بدتر کیبی‌ام را گرفتم.» (آل‌احمد، ۱۳۸۶: ۱۶۷)

و در نمونه‌ای دیگر از همان داستان، انتظار منفعلانه زن برای تغییر سرنوشت چنین بازتاب یافته‌است:

«مریم خانم واسه دختر پابه بخت چه فکری کردی؟ - چه فکری دارم بکنم بی‌بی؟ منتظر بختش نشسته. مگه ما چه کردیم؟» (همان: ۳۷)

در آثار نجیب محفوظ نیز نوعی بی‌عملی و انفعال در رفتار زنان دیده می‌شود، اما این انفعال بیشتر با کشمکش درونی و اضطراب همراه است. برای نمونه، در داستان «قیمت یک زن»، زن به جای اعتراض یا کنش آشکار، در خدمت‌گزاری و مراقبت از شوهر فرو می‌رود و به تدریج خود را در نقش یک خدمت‌گزار خاموش بازمی‌یابد:

«ومضت الأيام طويلة ثقيلة فلم تتحقق مخاوفها ولم تصدق هواجسها وأخذت تحف عليها وطأة الخوف وتتناسى همومها فيما تقوم به من الواجبات البيتية، ووجدت نفسها وهي لا تدرى - تتفاني في خدمته والسهر على بيته وتوفير الراحة له بحماسة الخاطئ الذي يعالج جرح ضميره بالتكفير والتعذيب.» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۳۹)

ترجمه: «روزها طولانی و سنگین سپری می‌شدند؛ ترس‌هایش تحقق نمی‌یافت و نگرانی‌هایش بی‌اساس می‌ماند. کم‌کم فشار ترس از او کاسته شد و در کارهای خانه آرامش یافت و غم‌هایش را فراموش کرد. بی‌آنکه خود بداند، خود را وقف خدمت به او، رسیدگی به خانه‌اش و فراهم کردن آسایش او کرد؛ با شور و حرارتی همانند گناهکاری که با عذاب وجدان می‌کوشد زخم درونش را درمان کند.»

۳-۱-۲- نقش زن در ساختار مردسالار

در هر دو مجموعه، ساختار مردسالار نقش زنان را به حوزه‌های خصوصی و محدود، مانند خانه، خانواده و مادری، منحصر کرده‌است. در این نظام، ارزش زن نه بر پایه هویت فردی، بلکه بر اساس میزان کارآمدی او در ایفای نقش‌های سنتی، مانند همسری، مادری و خانه‌داری، سنجیده می‌شود. هرگونه خروج از این چارچوب نیز با بی‌اعتنایی، طرد یا سرکوب همراه است. آل‌احمد این ساختار را با لحنی صریح و انتقادی نشان می‌دهد، در حالی که محفوظ بیشتر بر پیچیدگی‌های روانی و تناقض‌های درونی زنان در مواجهه با این نظام تأکید می‌کند.

در داستان «زن زیادی»، آل‌احمد زن را در چارچوبی بازنمایی می‌کند که او را صرفاً برای زاد و ولد و امور خانه تعریف می‌کند:



«خانم که در خانه کار دیگری نداشت برای رفع کسالت هم شده تا توانست بچه درست کرد. سه تا دختر دیگر و یک پسر.» (آل احمد ۱۳۸۶: ۴۴)
نیز در همان داستان:

«از پس که گوشه خانه نشستم و چیزی نگفتم، حالا می‌گویند زیادی‌ام. من که همه عمرم را برایشان گذاشتم.» (همان: ۷۹)

در داستان‌های نجیب محفوظ نیز زن در بسیاری از موارد در همین ساختار سنتی و مردسالار قرار دارد. با این حال، او گاهی روابط خانوادگی و قدرت مردانه را از زاویه‌ای پیچیده‌تر نشان می‌دهد؛ به گونه‌ای که زن میان اطاعت، وابستگی و نارضایتی در نوسان است. بنابراین، در آثار محفوظ، زن فقط در جایگاه فرودست قرار نمی‌گیرد، بلکه گاه تضادهای درونی او نیز برجسته می‌شود.

در داستان «تقی» (استفراغ)، سعید افندی وقتی که از همسر زیباش سوءاستفاده کرد تا به کاخ سلیمان باشا برود زن در جبر جامعه مردسالاری یک بازیچه است که مرد هرگونه بخواهد از او سوء استفاده می‌کند.

در داستان اول آوریل نیز، عمه علی بعد از این که همسرش فوت کرد همه زندگی‌اش را به یاد شوهر و پسرش گذراند و زندگی‌اش با آن‌ها متوقف شد. این کنش از طرف زنان، انگار مجوزی است که مرد خود را در جایگاه برتری ببیند.

«وكانت عمته امرأة في السبعين مات عنها زوجها - قبل أربعين عاما - وهما في زهرة العمر وميعة الشباب.» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۱۱-۱۲)

ترجمه: (عمه‌اش در هفتاد سالگی زنی سالخورده بود، شوهرش فوت کرد -پیش از چهل سالگی- و هردوشان در اوج جوانی و شکوفایی روزگار بودند.)

۴-۱-۲- زن به مثابه ابزار و کالا

یکی از مهم‌ترین وجوه مشترک در دو مجموعه، نگاه ابزاری به زن و تبدیل او به کالایی برای معامله و مبادله است. در این رویکرد، ارزش زن نه بر پایه‌ی هویت انسانی و فردی، بلکه بر اساس کارکرد اقتصادی و اجتماعی‌اش تعیین می‌شود. محفوظ با صراحتی بیشتر، زن را به کالایی تقلیل می‌دهد که می‌توان بر سر قیمت آن چانه‌زنی کرد.

«ألم تحظ بوصول هذه المرأة؟ فلم لا تدفع الثمن؟ هل تظن أن الوصول هنا بلا ثمن؟...»



ألا تريد أن تجود بشيء؟ بكم تثنى هذه المرأة؟ هه ؟ إنها تستأهل ريالاً فما رأيك؟»
(محموظ، ۲۰۰۸: ۳۷)

ترجمه: (مگر این زن را به دست نیاورده‌ای؟ چرا بهایش را نمی‌پردازی؟ فکر می‌کنی این جا وصلت رایگان است؟
نمی‌خواهی چیزی بدهی؟ برای این زن چقدر ارزش قائلی؟ ها؟ او یک ریال می‌ارزد. نظرت چیست؟)

آل احمد این نگاه را بیشتر در بستر سنت‌های ازدواج و روابط خانوادگی نشان می‌دهد که برای مثال در داستان «زن زیادی»، مریم بعد از چهل روز ازدواج، بدون علت طلاق می‌گیرد و انگار خودش آدم نیست انگار یک ابزار و کالا را به فروشنده برمی‌گرداند و طلاق می‌دهد.
«این فاطمه خانم تون. دست تون سپرده. دیگه نگذارین برگرده.» (آل احمد ۱۳۸۶: ۱۸۲)
«از بس که گوشه خانه نشستم و چیزی نگفتم، حالا می‌گویند زیادی‌ام. من که همه عمرم را برایشان گذاشتم...» (همان: ۷۹)

در داستان سمنوپزان نیز زن انگار کالایی است که منتظر است تا فروشنده‌ای او را بخرد:
«مریم خانم واسه دختر پابه بخت چه فکری کردی؟ - چه فکری دارم بکنم بی‌بی؟ منتظر بختش نشسته. مگه ما چه کردیم؟» (همان: ۳۷)
در این داستان، زن به یک ابزار برای تولید بچه تبدیل شده‌است و اگر بچه نیاورد انگار ارزش ندارد به همین دلیل به طلسم خانم عمقزی و دکترها و دارو پناه می‌گیرند و انگار باید بچه دار بشود:

«بایس بچه‌های طاق و جفت مردمو ببینم و آه بکشم.» (همان: ۳۵)

۵-۱-۲- فقر فرهنگی و توجه به خرافات

باورهای خرافی در هر دو مجموعه، نقش مهمی در شکل‌گیری رفتار و تصمیم‌های شخصیت‌ها دارند. این باورها که ریشه در فقر فرهنگی و ضعف آگاهی اجتماعی دارند، جای عقلانیت و آگاهی را می‌گیرند و شخصیت‌ها را به سمت راه‌حل‌های نادرست و غیر واقعی سوق می‌دهند.
آل احمد در داستان سمنوپزان، رجوع به دعا، تعویذ و درمان‌های خرافی را به جای مراجعه به عقل و دانش، نشانه‌ای از این فقر فرهنگی می‌داند:

«دختر جون صد بار بهت گفتم این دکتر مکتروهارو ول کن. بیا پهلوی خودم تا سر چله آبستنت کنم.» (آل احمد ۱۳۸۶: ۳۴)

باورهای خرافی نه تنها رفتار زنان را هدایت می‌کند، بلکه مسیر داستان را نیز شکل می‌دهد.



تصمیم مریم خانم برای نذر کردن جهت سقط جنین هوو، تمام داستان را در جهت خاصی پیش می‌برد. این باورها، شخصیت‌ها را از کنش عقلانی بازمی‌دارند و آن‌ها را در مدار سنت‌های موروثی اسیر می‌کنند.

«زن‌ها دور هم جمع شده بودند تا برای نذر سمنو سبزه پاک کنند، اما هر کدام در دلشان چیزی جز دعا برای سقط شدن بچه‌ی هوو نداشتند.» (همان: ۴۵)

این نمونه‌ها نشانگر آن است که در فضای روایت، خرافه به جای خردورزی می‌نشیند و شخصیت‌ها برای حل مشکلات خود به راه‌حل‌های غیرعلمی متوسل می‌شوند. نویسنده از زبان یکی از شخصیت‌های داستان این گونه آورده‌است:

«زن‌ها به جای آن‌که به فکر درس خواندن بچه‌هایشان باشند، دنبال تعویذ و دعا بودند که عشق شوهر برگردد.» (همان: ۴۹)

در داستان‌های نجیب محفوظ نیز نشانه‌هایی از این وضعیت دیده می‌شود؛ برای مثال در داستان «اول آوریل»، اشاره به رواج دروغ به عنوان یک رسم عمومی، نوعی سستی اخلاقی و فرهنگی را بازتاب می‌دهد:

«الیوم أول إبریل .. وقد علمت أنه یجب علی الناس أن یكذبوا فیه ..» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۲۲-۲۳)

ترجمه: (امروز اول آوریل است... من شنیدم که مردم باید در این روز دروغ بگویند).

۶-۱-۲- فقر اقتصادی

فقر و نابرابری طبقاتی از مهم‌ترین مضامین مشترک در هر دو مجموعه‌اند؛ مضامینی که نه تنها شرایط بیرونی شخصیت‌ها را تعیین می‌کنند، بلکه بر رفتار، نگرش و حتی مناسبات انسانی آنان نیز اثر می‌گذارند. فقر اقتصادی در این آثار صرفاً یک وضعیت مادی نیست، بلکه به تدریج به بحران‌های فرهنگی، اخلاقی و روانی نیز می‌انجامد.

آل احمد در داستان «دزد زده»، فقر را به صورت مستقیم و ملموس در زندگی خانواده‌های محروم بازتاب یافته‌است. او با توصیف خانه‌های ویران، اضطراب معیشتی و ترس از آینده، وضعیت فرودستان را برجسته می‌سازد:

«به خانه‌ی ویرانه‌ای سرزدیم که دو نفر زن فقیر در آن زندگی می‌کردند و یکی شان خیال کرده بود از طرف دولت برای بردن آن‌ها آمده ایم.» (آل احمد، ۱۳۸۶: ۱۳۱-۱۳۰)

این نمونه نشان می‌دهد که فقر، علاوه بر محرومیت مادی، احساس ناامنی و بی‌پناهی را نیز در زندگی شخصیت‌ها تقویت می‌کند.



نجیب محفوظ در داستان «اول آوریل» نیز فقر اقتصادی به صورت رکود، بدهی و بحران معیشتی نمود می‌یابد؛ وضعیتی که نه تنها زندگی فردی، بلکه کل نظام اجتماعی را دچار اختلال می‌کند:

«أبدا.. أبدا .. لا بيع ولا شراء.. الحركة راکدة .. والديون متراكمة.. والتجار يطالبون ويلحون ولا يعذرون، وبات شبح الإفلاس منى قاب قوسين أو أدنى..» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۹)

ترجمه: (هرگز... هرگز... نه خرید و فروش هست، نه حرکت؛ همه چیز راکد است، بدهی‌ها روی هم انباشته شده، تجار طلبشان را می‌خواهند و اصرار دارند و کابوس ورشکستگی نزدیک‌تر از همیشه است...)

محفوظ فقر را نه یک مشکل فردی، بلکه بحرانی فراگیر و ساختاری نشان می‌دهد که اقتصاد، روابط اجتماعی و آینده شخصیت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در داستان «مفترق الطرق» (چهارراه) این گونه می‌نویسد:

«وأما مرتبه قسبعة عشر جنبها، فناء بأثقال العيش ومتاعب الحياة، و قصمت ظهره المصاريف المدرسية.» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۶۸)

ترجمه: (حقوقش هفده جنبه بود که برای هزینه‌های زندگی و مشکلات فراوان کافی نبود و مخارج مدرسه‌ها نیز کمرش را شکست.)

در مجموع، اگر در آثار آل احمد فقر بیشتر در چهره زندگی روزمره و رنج طبقات پایین دیده می‌شود، در آثار محفوظ این پدیده به صورت گسترده‌تر و در پیوند با ساختارهای اقتصادی و اجتماعی بازتاب می‌گردد.

۷-۲- تضاد اجتماعی و اقتصادی

شکاف طبقاتی و تضادهای اجتماعی - اقتصادی از مضامین بنیادین در هر دو مجموعه است. این تضادها نه تنها در سطح کلان جامعه، بلکه در روابط روزمره و حتی در نهاد خانواده نیز بازتاب می‌یابد. آل احمد با نگاهی انتقادی به فاصله‌های اجتماعی و اقتصادی در جامعه ایران می‌پردازد، در حالی که محفوظ این شکاف را در بستر تاریخی و فرهنگی مصر به تصویر می‌کشد. در آثار هر دو نویسنده، تفاوت طبقات اجتماعی در رفتار، زبان، انتخاب‌ها و فرصت‌های زندگی شخصیت‌ها آشکار می‌شود.

نجیب محفوظ در داستان خاطره «لذکری» این شکاف طبقاتی را به خوبی در انتخاب مدرسه نشان می‌دهد:

«ولم لم تدخلا خليل أغا وهي قرية من البيت ؟ ...»



فبدت فی عینی الشقیقین نظرة إنکار، وقال أكبرهما : الناصرية مدرسة الأغنياء .

وقال الآخر وكان أشد صلفا : أما خليل أغا فهي مدرسة الفقراء . (محفوظ، ۲۰۰۸: ۵۳)

ترجمه: (چرا در مدرسه خليل آقا ثبت‌نام نکردید؟ به خانه نزدیک‌تر است .

نگاهی حاکی از نارضایتی از چشمان برادران گذشت و برادر بزرگتر گفت: الناصریه

مدرسه‌ای برای ثروتمندان است .

برادر دیگر که جسورتر بود، گفت: مدرسه خليل آقا مدرسه‌ای برای فقرا است .

این نمونه نشان می‌دهد که انتخاب آموزش نیز به امری طبقاتی است و مدرسه به نشانه‌ای از تفاوت جایگاه اقتصادی تبدیل می‌شود. در داستان «اول آبریل» نجیب محفوظ، بحران مالی شخصیت اصلی، علی افندی، نه تنها پیرنگ را پیش می‌برد بلکه بستر اصلی تحول روانی او را فراهم می‌آورد. او در ابتدا فردی محترم و منظم است، اما تحت فشار بدهی و فقر، به تدریج به سمت تصمیم‌هایی می‌رود که با ارزش‌های اخلاقی‌اش در تضاد است:

«بل إنه ينوی ما هو شر من هذا وأعظم رعبا، إنه ينوی أن يراود الممرضة -بسلطان

المال -علی...» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۱۸)

ترجمه: (بلکه او می‌خواهد کاری بدتر و وحشتناک‌تر از این کند. می‌خواهد با قدرت پول،

پرستار را به دام خود بکشد.)

این نمونه نشانگر سقوط اخلاقی ناشی از فشار اقتصادی است. در داستان خدادادخان آل‌احمد، زن برای برآورده کردن نیازهای اقتصادی خانواده مجبور است کار کند:

«زن خدادادخان هفته‌ای سه روز و روزی دو ساعت عصرها در یک خبرگزاری خارجی

ماشین‌نویسی می‌کند.» (آل‌احمد، ۱۳۸۶: ۱۱۰)

۸-۱-۲- کشمکش میان مظاهر سنت و مدرنیته

تقابل سنت و مدرنیته از مهم‌ترین مضامین مشترک در دو مجموعه است. آل‌احمد با لحنی انتقادی‌تر به سنت‌های واپس‌مانده می‌نگرد و آن‌ها را در برابر نشانه‌های مدرنیته قرار می‌دهد، در حالی که نجیب محفوظ این کشمکش را با پیچیدگی بیشتری و در سطحی درونی‌تر و اجتماعی‌تر بازنمایی می‌کند.

آل‌احمد در داستان عکاس بامعرفت، در مواجهه با نشانه‌ای از مدرنیته، مقاومت و بی‌اعتنایی شخصیت را نشان می‌دهد:

«کراوات نمی‌بندید؟ همه جور کراواتی داریم آقا! - نه نمی‌خوام قرتی بشم.» (آل‌احمد،

۱۳۸۶: ۹۴)



این نمونه نشان می‌دهد که حتی یک نشانه‌ی ظاهری از مدرنیته نیز با ذهنیت سنتی و نوعی تمسخر یا طرد روبه‌رو می‌شود.

در داستان‌های نجیب محفوظ نیز این کشمکش به صورت غیرمستقیم‌تر دیده می‌شود؛ جایی که شخصیت‌ها میان خواسته‌های فردی، سنت خانوادگی و تغییرات اجتماعی سرگردانند. محفوظ در داستان خاطره (الذکری) نیز همین تفاوت نسل‌ها و تغییر شرایط اجتماعی و نظام آموزشی قدیم با جدید را نشان می‌دهد:

«فابتسم یوسف وقال: ما أسعد حظكم يا تلاميذ اليوم، فإن لكم من مدرسيكم آباء رحماء يودون لكم الصحة والعافية ويشفقون عليكم من الأذى. أما على أيامنا فكان الحال غير الحال والمدرسون غير المدرسين. وإني لأذكر العنت الذي كان يصيبنا - في نفس مدرستك خليل أغا - وما كانوا يلزموننا من حفظ البلدان والنغور والجزر والحاصلات. وكم من مرة مددنا على الأرض وأهبت العصي القاسية ظهورنا وبطون أقدامنا ... تلك أيام خلت ... أما أيامكم؟!» (محفوظ، ۲۰۰۸: ۴۶-۴۵)

ترجمه: (یوسف لبخند زد و گفت: چه خوشبختید شما شاگردان امروز که از آموزگاران خود، پدرانی مهربان دارید که سلامت و تندرستی شما را می‌خواهند و از آسیب دیدن شما دل‌سوزی می‌کنند. اما در روزگار ما، حال‌وهوا چیز دیگری بود و آموزگاران، آن آموزگاران امروز نبودند. من هنوز رنج و سختی‌ای را که در همان مدرسه خلیل آغا بر ما می‌رفت به یاد دارم؛ و این‌که ما را به حفظ کردن نام کشورها، مرزها، جزیره‌ها و محصولاتشان وامی‌داشتند. چه بسیار بارها که ما را بر زمین می‌کشانند و چوب سخت، پشت‌ها و کف پاهايمان را می‌سوزاند. ... آن روزگار گذشت... اما روزگار شما...؟!)

آل احمد تقابل سنت و مدرنیته را با لحنی صریح و انتقادی مطرح می‌کند، در حالی که محفوظ این تضاد را در قالبی پیچیده‌تر، انسانی‌تر و گاه درونی‌تر باز می‌نماید. به همین دلیل، آثار هر دو نویسنده تصویری روشن از بحران گذار از سنت به تجدد ارائه می‌دهند.

۳- نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی این دو مجموعه نشان می‌دهد که ادبیات اجتماعی در ایران و مصر، علی‌رغم تفاوت‌های فرهنگی و تاریخی، از دغدغه‌های مشترکی سرچشمه می‌گیرد. هر دو نویسنده، با زبان و سبک خاص خود، به بازنمایی و نقد ساختارهای اجتماعی می‌پردازند و از ادبیات به عنوان ابزاری برای اندیشیدن درباره جامعه استفاده می‌کنند.

هر دو در پی آن‌اند که از خلال داستان، به بازنمایی رنج‌ها، تناقض‌ها و ساختارهای نابرابر



جامعه پردازند. شخصیت‌های داستانی آن‌ها نه قهرمانانی اسطوره‌ای، بلکه انسان‌های معمولی هستند که زیر فشار ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرند. زبان و سبک در هر دو اثر بازتابی از دغدغه اجتماعی نویسنده است و نقش کلیدی در رساندن پیام دارد.

در هر دو مجموعه، زن در مرکز روایت اجتماعی قرار دارد و سرگذشت او آینده‌ای از وضعیت جامعه است. حذف و بی‌صدایی زنان در داستان‌های آل‌احمد و تبدیل شدن آنان به ابزار مبادله در داستان‌های محفوظ، دو روی یک واقعیت مشترک را نشان می‌دهد: ساختار مردسالارانه‌ای که زن را به حاشیه رانده است. اشتراکات دو نویسنده در پرداختن به مسائل اجتماعی از عمق نگاه انتقادی آن‌ها به جوامع‌شان سرچشمه می‌گیرد، اما تفاوت‌ها بیشتر ناشی از تفاوت‌های فرهنگی، تاریخی و ساختار اجتماعی ایران و مصر است. عناصر فرهنگی و اجتماعی نه تنها درون‌مایه اصلی داستان‌ها را شکل می‌دهند بلکه در تعیین سرنوشت شخصیت‌ها و مسیر پیرنگ نقشی تعیین‌کننده دارند. فقر اقتصادی، جایگاه طبقاتی، سنت‌های خرافی، ساختار خانواده و روابط جنسیتی همگی عواملی هستند که تصمیم‌ها، تحولات روانی و شکست‌های شخصیت‌ها را رقم می‌زنند.

در آثار آل‌احمد، عناصر اجتماعی اغلب به صورت نیروهای بیرونی بر شخصیت‌ها تحمیل می‌شوند و آن‌ها را به انفعال، سکوت یا واکنش‌های آنی و گاه خرافی وامی‌دارند. شخصیت زن زیادی که قربانی حذف اجتماعی می‌شود یا مریم‌خانم که با نذر و جادو به مقابله با هووی خود برمی‌خیزد، نمونه‌هایی روشن از این تأثیرند.

در آثار نجیب محفوظ، عناصر اجتماعی به‌گونه‌ای درونی‌تر عمل می‌کنند و موجب شکل‌گیری تضادهای اخلاقی و روانی می‌شوند. علی‌افندی که تحت فشار اقتصادی به مرز خیانت به اصول اخلاقی‌اش می‌رسد یا جوانی که در «مفترق/الطرق» میان سنت و خواسته‌های فردی سرگردان است، بازتاب این روندند.

در نهایت، می‌توان گفت که «فتوه العطوف» و «زن زیادی» دو نگاه مکمل به ادبیات اجتماعی‌اند: یکی از مصر و دیگری از ایران؛ یکی با بهره‌گیری از زبان استعاره‌ای و نمادین و دیگری با زبانی صریح و انتقادی. این دو اثر در کنار یکدیگر تصویری چندبعدی از چالش‌های جوامع خاورمیانه را در میانه قرن بیستم ارائه می‌دهند.

هر دو نویسنده به دغدغه‌های بنیادین مشترکی می‌پردازند که از دل تحولات اجتماعی جوامع اسلامی قرن بیستم برآمده‌اند، هرچند شیوه پرداخت و زاویه نگاهشان متفاوت است. آل‌احمد با تأکید بر تجربه‌های شخصی و اجتماعی مردم عادی، این مسائل را در بستر زندگی روزمره ترسیم می‌کند و از نثری انتقادی و صریح بهره می‌برد، در حالی که نجیب محفوظ با



نگاهی اندیشمندانه، آن مسائل را در قالب نمادها و استعاره‌ها بیان می‌کند. عناصر فرهنگی و اجتماعی در هر دو اثر نیروی محرکه روایت و عاملی برای تحول شخصیت‌ها هستند. فقر، سنت، خانواده و جایگاه زن نه تنها مسیر داستان‌ها را تعیین می‌کند، بلکه بحران‌های روانی و اخلاقی شخصیت‌ها را نیز رقم می‌زنند. شخصیت‌های محفوظ و آل احمد اغلب نه بر اساس انتخاب آزادانه، بلکه در چارچوب محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کنند. در آثار آل احمد این عناصر اغلب به صورت فشارهای بیرونی ظاهر می‌شوند که شخصیت‌ها را به واکنش‌های احساسی و آنی وامی‌دارند، در حالی که در آثار محفوظ این عناصر درونی می‌شوند و به شکل تضادهای روانی و اخلاقی در درون شخصیت‌ها ظهور می‌کنند. مجموعه داستان‌های «فتوة العطوف» و «زن زیادی» هر دو روایت‌هایی از درد، مقاومت و کشاکش انسان با ساختارهای اجتماعی و فرهنگی زمانه خود هستند. هر دو نویسنده تصویری از جامعه‌ای ارائه می‌دهند که درگیر نابرابری، فقر، تبعیض جنسیتی و تضاد سنت و مدرنیته است.

با وجود اشتراک در مضامین، تفاوت‌های مهمی در رویکرد دو نویسنده وجود دارد که ناشی از بسترهای فرهنگی و اجتماعی متفاوت ایران و مصر است. آل احمد با زبانی صریح، انتقادی و نزدیک به گفتار مردم، مستقیماً به نقد ساختارهای اجتماعی و فرهنگی می‌پردازد و داستان‌های او بیشتر بر تجربه زیسته، زندگی روزمره و واکنش‌های مستقیم شخصیت‌ها متمرکز است. محفوظ از زبانی استعاری و چندلایه استفاده می‌کند و نقد اجتماعی خود را در سطحی نمادین و فلسفی ارائه می‌دهد. شخصیت‌های او نه تنها با ساختارهای اجتماعی بلکه با بحران‌های درونی و اخلاقی نیز دست‌وپنجه نرم می‌کنند.

مطالعه تطبیقی دو مجموعه داستان «فتوة العطوف» و «زن زیادی» نشان می‌دهد که ادبیات، صرف‌نظر از تفاوت‌های جغرافیایی و زبانی، بازتاب‌دهنده دغدغه‌های مشترک انسانی است. نجیب محفوظ و جلال آل احمد هر دو با نگاهی عمیق و چندوجهی به جامعه خود نگریسته‌اند و از ادبیات به عنوان ابزاری برای شناخت، نقد و تحول اجتماعی بهره گرفته‌اند. به طور خلاصه، شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو مجموعه داستان به شرح زیر است:

تشابهات دو مجموعه

کارکرد ادبیات: هر دو نویسنده از ادبیات به عنوان ابزاری برای شناخت، بازنمایی، نقد و تحول جامعه استفاده می‌کنند.

نگاه اجتماعی: هر دو مجموعه به بازنمایی رنج‌ها، تناقض‌ها، محرومیت‌ها و ساختارهای



نابرابر اجتماعی می‌پردازند.

نوع شخصیت‌ها: شخصیت‌های اصلی هر دو اثر، انسان‌های معمولی و متعلق به زندگی روزمره هستند.

نقد مردسالاری: هر دو اثر ساختار مردسالارانه‌ای را نشان می‌دهند که زن را به حاشیه می‌راند و استقلال، صدا و قدرت تصمیم‌گیری او را محدود می‌کند.

سنت و مدرنیته: در هر دو مجموعه، شخصیت‌ها با تعارض میان سنت‌های اجتماعی و خواسته‌ها یا مناسبات دنیای جدید روبه‌رو هستند.

عناصر فرهنگی و اجتماعی: عناصر فرهنگی و اجتماعی صرفاً پس‌زمینه داستان نیستند، بلکه نیروی محرک روایت و عاملی مؤثر در تحول شخصیت‌ها به شمار می‌روند.

نگاه انتقادی: آل‌احمد و محفوظ هر دو با نگاهی انتقادی و چندوجهی به جامعه خود می‌نگرند و کاستی‌ها و بحران‌های آن را آشکار می‌کنند.

تفاوت‌های دو مجموعه:

زبان داستانی: زبان داستان‌های آل‌احمد غالباً صریح، انتقادی، مستقیم و نزدیک به گفتار مردم است. در داستان‌های محفوظ بیشتر از زبانی استعاری، نمادین و چندلایه استفاده شده است.

شیوه نقد اجتماعی: نقد در داستان‌های آل‌احمد غالباً به صورت آشکار و مستقیم صورت می‌گیرد، در حالی که در داستان‌های محفوظ بیشتر به شکل نمادین و غیرمستقیم بیان می‌شود.

محور اصلی روایت: آل‌احمد بیشتر بر تجربه زیسته مردم عادی، زندگی روزمره و واقعیت‌های ملموس اجتماعی تمرکز دارد؛ در حالی که محفوظ علاوه بر مسائل اجتماعی، بر معانی نمادین و بحران‌های درونی، اخلاقی و فلسفی شخصیت‌ها نیز تأکید می‌کند.

بازنمایی زنان: در داستان‌های آل‌احمد، زن اغلب با حذف اجتماعی، بی‌صدایی، انفعال و فشار ساختار خانواده مواجه است. در داستان‌های محفوظ، زن بیشتر در معرض تبدیل شدن به موضوع یا ابزار مبادله در ساختار مردسالارانه قرار می‌گیرد.

تضاد سنت و فردیت: این تعارض بیشتر در رفتارهای روزمره و واکنش مستقیم افراد به سنت‌های اجتماعی نمایان می‌شود. این تعارض به صورت سرگردانی روانی و اخلاقی میان سنت و خواسته‌های فردی نمود پیدا می‌کند.

نوع نگاه نویسنده: نگاه آل‌احمد به مسائل، متکی بر تجربه‌های شخصی و اجتماعی و مشاهده مستقیم زندگی مردم است؛ در حالی که نگاه محفوظ بیشتر تحلیلی و تأملی است و



مسائل را از خلال کشمکش‌های ذهنی بررسی می‌کند.

منابع

- جلال آل احمد (۱۳۸۶). «زن زیادی» (ویراستار: منوچهر علی پور؛ چاپ دهم). تهران: انتشارات فردوس.
- ابراهیم عبدالعزیز (۲۰۰۶). «أنا نجيب محفوظ: سيرة حياة كاملة». القاهرة: دار الشروق.
- حقدادی، واعظی چناری. (۱۳۹۲)، «بررسی تطبیقی رئالیسم اجتماعی در داستان‌های جلال آل احمد و نجیب محفوظ»، علوم تحقیقات، و فناوری. دانشگاه بیرجند. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- رحیمی، موسوی صالحی نیا. (۱۳۹۰)، «جامعه‌شناسی ادبی در آثار داستانی جلال آل احمد»، پایان‌نامه ارشد. دانشگاه اراک. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- شاملو جانی بیک، اکبر (۱۳۹۱). «بررسی بازتاب جلوه‌های فرهنگ عامه (فولکلور) در داستان‌های جلال آل احمد». دوفصلنامه‌ی مطالعات داستانی، ۱(۲)، ۳۴-۴۷.
- شهبازی، امیدعلی و علی‌زاد. علی‌زاد (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی رویکردهای اجتماعی در داستان‌های نجیب محفوظ و دولت‌آبادی». پژوهش‌های تطبیقی زبان و ادبیات ملل، ۶(۲)، ۱۱۳-۱۳۰.
- محفوظ، نجیب (۲۰۰۸). فتوه العطوف. طبعه دارالشروق اولی، طبعه ثالثه، قاهره.
- ممتحن، ایران. (۱۳۹۲). «تحلیل تطبیقی دو مکتب واقع‌گرایی و نمادگرایی در آثار نجیب محفوظ و احمد محمود». کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی ۱۲(۳)، ۱۴۷-۱۷۴.
- میرزایی، ف. و اکبری مفاخر، و م. مظفر. (۱۳۸۸). تحلیل مکتب ادبی داستان «سه گانه» نجیب محفوظ. مجله علمی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی (فصل‌نامه) ۵(۱۱)، ۱۱۵-۱۳۶.
- محسنی‌نیا، ناصر (۱۳۹۳). ادبیات تطبیقی در جهان معاصر (کلیات، مبانی نظری، مکاتب). تهران: علم و دانش.
- نامور مطلق، بهمن. (۱۴۰۱). ادبیات تطبیقی: مفاهیم و مکاتب، انواع و پیکره‌ها. انتشارات لوگوس.
- نجفی. (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی دو داستان کوتاه «الجبار» از نجیب محفوظ و «برخورد» از احمد محمود. کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی. ۱۰(۲)، ۱۰۵-۱۲۳.